

5. Кордуба М. *Хто ми є? Про українську народність, державу і мову*. Чернівці: Друк. Т-ва «Руської Ради». 1911. 47 с.
6. Кордуба М. *Територія і населення України*. Відень: Вид-во «Вістника політики, літератури й життя». 1918. 24 с.

**МОЖЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВОЛОНТЕРСЬКОГО ТУРИЗМУ
В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ В УКРАЇНІ
ЧЕРЕЗ РОСІЙСЬКУ АГРЕСІЮ
(НА ПРИКЛАДІ М. КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО)**

І.Г.Смирнов, О.О.Любіцева

smyrnov_ig@ukr.net, loa13@ukr.net

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м.Київ, Україна*

В умовах військового стану в Україні через російську агресію розвиток туризму не зупинився. За цих складних умов з'явилися нові можливості, до яких відноситься тзв. волонтерський туризм. На прикладі старовинного м.Кам'янець-Подільського, який часто називають «туристичною столицею» Поділля, показано особливості здійснення волонтерського туризму для тимчасово переміщених осіб з використанням для цього студентів туристичних і не тільки фахів.

Ключові слова: військовий стан, волонтерський туризм, сім замків м. Кам'янець-Подільського та околиць, спонсори.

Місту Кам'янцю-Подільському з його унікальною ресурсною базою для розвитку різноманітних напрямків туризму приділяється багато уваги в туристичній, географічній та історичній літературі [1], проте це не відноситься до характеристики його середньовічних фортифікацій з можливостями розвитку воєнного та волонтерського туризму. Кам'янець-Подільський у недалекому минулому був повноправною столицею Поділля (Пониззя): у 1362-1395 рр. – князівства., з 30-х рр. XV ст. – воєводства у складі Польського королівства (пізніше Речі Посполитої); у 1672-1699 рр. – турецького ейялету (губернаторства) Османської імперії; з кінця XVIII ст. – Подільської губернії; у 1924-1940 рр. – області. Кам'янець-Подільський, який вважався в XV-XVIII ст. “ключом до Польщі”, був відомий усій Європі як “твердиня християнства”, “башта, створена рукою Божою”. Місто являло собою природню фортецю, яка була потужно фортифікована та мала дві головні групи фортифікацій: міські укріплення та замок (Старий і Новий). Географічне розміщення міста є унікальним і не має аналогів як в Україні, так і в Польщі: у глибокому

каньйоні тече річка Смотрич (ліва притока Дністра), яка майже замкненим колом оточує скельний півострів. Середньовічна історична частина міста (Старе місто) з'єднується з рештою території тільки вузьким перешийком. Висота каньйону р. Смотрич сягає 30-40 м., ширина – 150-200 м. Природну міць міста, що мало стратегічне оборонне положення на півдні Поділля, люди доповнили фортифікаційними спорудами, що постійно посилювались та відновлювались. Довжина лінії оборони складала понад 4 км. Археологи твердять, що Кам'янець-Подільський виник у XII ст., коли на скельній кручі на захід від міста було споруджено невелике дерев'яне укріплення, а у XIII-XIV ст. (за часів Галицько-Волинського князівства) були збудовані перші кам'яні башти у Старому замку (збереглися фрагменти їхніх фундаментів). Літописні джерела приписують будівництво кам'яної фортеці литовським князям Коріатовичам (у другій половині XIV ст.) [2]. Татари, що часто здійснювали напади на Подільський край, навіть не намагались захопити саме місто. Коли Османська імперія встановила свою владу над Молдовою і р. Дністер, що знаходилася на відстані всього 15 км від міста, стала кордоном між Польським королівством і Османською імперією, оборонне значення Кам'янця-Подільського значно зросло. Перший відомий опис Кам'янецького замку відноситься до 1494 р. Тоді з боку міста він мав браму з баштою, у північній стіні була споруджена Польна брама. З опису 1544 р. відомо про інші башти замку – чотири кутових Папських башти, збудованих на початку XVI ст. і зафундованих Римськими понтіфіками, з яких збереглася лише одна – створена за кошти Папи Римського Юлія II (1505 р.) на стінах якої і тепер можна побачити старовинний герб римської родини Делла Ровере. Пізніше вона отримала назву Кармалюкової, оскільки в 20-х рр. XIX ст. тут відбував покарання народний герой Устим Кармалюк. На захід від цієї башти знаходяться башти Ковпак, Тенчинська, Ляська (кошти на будівництво якої дав архієпископ Ян Ляські). Військова міць цих башт посилювалася потужним оборонним муром, під яким був прокладений шлях до міста. Найближче до міста знаходиться башта Нова східна (квадратна за формою з колодязем всередині). На її стіні є латинський напис: “1544, Боже, тобі єдиному слава. Іов Бретфус, архітектор”. У стіні башти вмонтовано кам'яні ядра в якості оздобы та символів військової міці Старого замку. У північно-західному куті Старого замку знаходиться башта Рожанка, збудована 1505 р. на власні кошти єпископа Вроцлавського Креслава, про що свідчить вмурована в стіну таблиця з відповідним написом латиною. Між Рожанкою та Новою східною баштою знаходяться

башти Лянцкоронська та Комендантська, підступи до яких захищає Північний бастион, який востаннє було відновлено в 1790 р., про що також сповіщає відповідна таблиця, вмонтована у стіну. Із західного боку замку у 40-х рр. XVI ст. споруджено башти Нову західну (Велику, 1542 р.) та, з'єднану з нею, Денну башту або башту св. Михайла. На Денній башті існувала дерев'яна вежа для спостереження. Раніше біля них була башта Мала західна, під якою у XVI-XVII ст. були порохові склади і від якої нині залишилися руїни. Між Великою та Малою баштами у стіні замку зберігся отвір, до якого підходив ланцюговий міст, що з'єднував Старий та Новий замки. Останній був зведений за проектом та під керівництвом військового архітектора Теофіла Шомберга і належав до голландського типу укріплень, пристосованих до боїв з використанням артилерії. Новий замок складався з високих насипних земляних валів, які мали два напівбастиона з казематами та були оточені глибоким сухим ровом. Вали і рів були облицьовані камінням. Навіть сьогодні зберіглася система переходів і казематів, а також більша частина кам'яних стін, які являли собою ескарпи і контрескарпи. Власне, на території Нового замку і проходила головна битва під час двотижневої облоги міста турецькими військами у серпні 1672 р. [3,30]. Тут тримали оборону біля тисячі захисників Кам'янець – піхота та драгуни, а всього гарнізон міста нараховував 1,5 тис. захисників. Турки мали п'ятикратну перевагу в артилерії та більш, ніж у 80 разів – у числі солдат. Турки здійснювали потужний артилерійський обстріл міста, знищуючи будинки та укріплення. Так, тільки на Новий замок щоденно падало 400 ядер та 200 мортирних гранат. Турецькі сапери здійснювали підкопи. Захисники міста вирішили відступити до Старого замку. 25 серпня турки здійснили підрив вибухівки під Великою західною баштою і почали штурм, який оборонці змогли відбити, але стало зрозуміло, що замок довго не протримається. Формально обороною міста керував подільський староста Микола Потоцький, але фактично керівництво здійснював полковник Єжі (Юрій) Володєвський. Почалися переговори з турками, але у цей час 26 серпня вибухнула башта Чорна. Загибло біля 500 осіб, серед них керівник оборони міста, “Гектор кам'янецький” Є. Володєвський. Існує думка, що підрив порохів запасів здійснив командир артилерії замку Геклінг, який не зміг примиритися з капітуляцією замку і міста.

Щодо міських укріплень, то перші оборонні башти та стіни з бійницями було споруджено у XV ст. Спочатку виник оборонний вузол, що прикривав в'їзд через долину річки Смотрич з півночі, який отримав назву Ляцької (Польської) брами. З південного боку в'їзд до

міста захищав комплекс Руської брами, створений у XVI ст. Назва «Руська» відносилася до місцевого руського (українського) населення. Ці дві брами мали шлюзи, з допомогою яких можна було піднімати рівень води в річці. До складу оборонного комплексу Польської брами належало шість башт, з'єднаних мурами (4 – на березі р. Смотрич з боку міста, 2 – на протилежному березі), барбакан (укріплення-пастка перед головними воротами) та міст з оборонною галереєю. Через повені в кінці XVIII ст. зруйнувався міст та були розібрані мури та деякі башти. Донині збереглися тільки три башти: Надворотня з барбаканом, Наскельна та Настінна. До Польської брами провадила дорога долиною р. Смотрич (300 м вверх по течії) від броду, що знаходився під захистом Захаржевської башти (або башти на Броді), яка зберіглася. Від Польської брами дорога вела стрімко вверх – до башти Стефана Баторія – найбільш потужної в системі міських укріплень. Ця башта разом з прибудованими до неї брамами, мурами та бастионом, що був збудований за часів турецької окупації міста (1672-1699 рр.) утворюють потужний оборонний вузол верхньої Польської брами. Вона була споруджена в XV ст., а в кінці XVI ст. перебудована та посилена коштом польського короля Стефана Баторія. Башта має 7 поверхів, при чому 2 верхніх були добудовані в 1785 р. З двох сторін до неї прилягають прямокутні споруди, в одній з яких знаходиться тзв. Вітряна брама. Над нею є картуш з колись білого мармуру – таблиця з латинським написом “1585 р., збудована Стефаном Баторієм, К(королем) П(польським), 1785 р. відновлена і добудована Станіславом Августом, КП”. Фортифікаційний комплекс Руської брами включав 8 башт, барбакан, каземати та мури протяжністю 230 м, які повністю перетинали каньйон, та шлюзи. Донині збереглися Дозорна, Прибрамна та Прибережна башти, а також нижні яруси Надбрамної башти, барбакан та казематна куртина. Надбрамна башта має стіну, а на ній - таблицю з білого мармуру, на якій знаходиться добре збережений дотепер герб Польського королівства – Білий орел, який має на собі герб короля Станіслава Августа Понятовського. Під час оборони міста у 1672 р. гарнізон Руської брами складався з 230 вояків під командуванням летичівського стольника Станіслава Маковецького. Польську браму тоді обороняло лише 20 солдат. В XVI- XVIII ст. до оборонної системи міста також належали [4, 36]:

а) укріплення, що захищали вхід до міста з боку Старого замку (це батарея св. Терези, яку також називають Миський шанець або Вірменський бастион, батареї св. Мартина та св. Михайла);

б) фортифікаційні споруди для захисту міста на оточуючих скелях (башти Гончарна, Різницька та Слюсарна – назви вказують на

ремісничі цехи у Кам'янці, що відповідали за стан та зміцнення укріплень), батареї св. Григорія та Диви Марії;

в) Турецький бастион, мури Гловера, форт Дальке та ін.

В 1768-1785 рр. комендантом міста та прикордонних фортець Поділля був Ян де Вітте, інженер та архітектор [5, 112]. За його проектами з північного боку міста в 1778-1779 рр. були збудовані нові порохові склади (місцевий арсенал), а на півдні в 1780-1788 рр. – казарми гарнізона. Цей чотирьохповерховий будинок як би утворює одне ціле з стрімкими скелями, що оточують місто.

На цьому закінчимо дуже стисло характеристику середньовічних фортифікаційних споруд м. Кам'янця-Подільського, які, як видно з вищевикладеного, становлять унікальну ресурсну базу для розвитку як внутрішнього, так і міжнародного (іноземного) туризму, але потребують значних інвестицій та уваги з боку держави та місцевої влади для того, щоб забезпечити їх ефективне використання з метою розвитку туризму в м. Кам'янці-Подільському та взагалі на Поділлі та прилеглий Буковині (маємо на увазі Меджибізьський, Хотинський замки тощо).

Як же живе в часи російської агресії проти України Кам'янець-Подільський, туристичне диво України №1? Це тилове донедавна місто через російські провокації у Придністров'ї теж має шанси стати прифронтовим. Але поки що до нього курсували евакуаційні потяги з Києва, якими рухалися тимчасово переміщені особи – громадяни України, які покинули місця свого постійного проживання у Східній Україні через загрози російської агресії. Багато з цих людей хотіли б дізнатися більше про місто та місцевість, куди їх привела трагічна доля біженців. Тому крім оголошень про можливість отримання безкоштовно речей в стокових центрах для біженців, місцева влада могла б надавати оголошення для них про безкоштовні екскурсії, а точніше – безкоштовні пішохідні екскурсії по місту та околицям. Такий волонтерський туризм напевно користувався значним попитом серед тимчасово переміщених осіб, яким часто не має чим зайняти свій вільний час. Можливість проведення таких екскурсій є дуже гарною нагодою проходження практик для студентів туристичних фахів (це рекомендація для кафедри туризму місцевого Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, а також студентів інших фахів та іще одного місцевого університету – агротехнічного, де напевно діють краєзнавчо-туристичні гуртки (адже жити і вчитися у такому унікальному місті і не цікавитися його минулим неможливо), а також коледжів – архітектурно-будівельного, культури і мистецтв, індустріального, харчового та Центру професійно-фахової освіти). Така

екскурсійна практика дозволила б поглибити знання студентів про туристичні ресурси свого міста та краю (в ході підготовки матеріалу для екскурсії), набути навички спілкування з туристами, отримати інформацію про небезпеку дій російських військ на Сході та Півдні України від безпосередніх свідків. Екскурсії могли б проводитись на підставі загально-кафедрального зразку або авторські – згідно наукових інтересів студентів – екскурсоводів. Теми екскурсій можуть охоплювати різноманітні напрямки туризму (туристичні ресурси міста і краю це дозволяють): історико-архітектурний, середньовічно-оборонний, національно-патріотичний, воєнний, геотуризм (на прикладі каньйону р.Смотрич), екстремальний (скелелазання відвісними скельними стінами каньйону) тощо. До такого волонтерського туризму могли б і долучитися співробітники Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». За умови знаходження спонсорів – волонтерів можливі автобусні екскурсії до Хотинської фортеці та до м.Чернівців, або до м.Хмельницького та Меджибіжського замку, а також до смт Жванця на р.Дністер та руїн місцевого замку, до м.Мельниці-Подільської у Тернопільській області, де знаходяться Окопи Святої Трійці – бувші польські укріплення, побудовані в часи турецької окупації Кам'янця в кінці XVII ст. Жванецький замок та Окопи входять до числа семи замків околиць міста, екскурсії до яких можна запропонувати допитливим відвідувачам м.Кам'янця-Подільського [6]. Решту цього списку складають руїни колись могутнього замку в с.Панівцях (7 км від міста), замок та синагогу оборонного типу XVII ст. у с. Сатанові (50 км), замок у м.Старокостянтиніві (на північ від м.Хмельницького), руїни замків у с.Сутківцях та Чернокозинцях (на відстані 20 та 15 км від Кам'янця-Подільського відповідно). Крім відвідин середньовічних замків цікавими були б екскурсії до стародавнього монастиря Бакоти на р.Дністер та Національного природного парку «Подільські Товтри» та Природного заповідника «Медобори» (біля с.Сатанова).

Такі екскурсії були б особливо корисні для дітей шкільного віку, враження від яких та від перебування у м.Кам'янці-Подільському назавжди закарбувалися б у пам'яті. У цьому контексті ще одна пропозиція для волонтерського туризму з нашого боку, а саме викупити за кошти спонсорів наявні примірники та замовити друк додаткового накладу книги авторства Майданюк Аніти «Дітям про Кам'янець» [7], котра містить коротку історію цього прекрасного древнього міста Поділля, викладену у цікавій та доступній для дітей формі та дарувати кожній дитині шкільного віку з родин тимчасово переміщених осіб, які завітали до Кам'янця (знову ж таки – шляхом

надання оголошення про таку можливість біля стокового центру – з уточненням: для учасників екскурсій. А для дорослих відвідувачів міста найкращим сувеніром був би короткий складаний путівник по м. Кам'янцю-Подільському з планом міста [8], що допоможе краще орієнтуватися на місцевості, знайти найкоротші маршрути з центру міста до Національного історико-архітектурного заповідника («Старе місто») та до Старого та Нового замків («Стара фортеця»). Знову ж таки тут потрібна допомога спонсорів, яких у Кам'янці не бракує. Прикладом може бути Дмитро Григорович Зволейко, видавець, один із засновників друкарської справи на Поділлі, директор підприємства «Видавництво Абетка – Світ», який підготував і видав тисячі книжок, серед яких чільне місце займають видання про рідне неповторне місто Кам'янець-Подільський [9 та ін.].

Список використаних джерел

1. Смирнов І.Г., Любіцева О.О. Розвиток Кам'янця на Поділлі, як комплексної туристичної дестинації: ресурси культурно-пізнавального, національно-патріотичного, містичного та меморіального туризму. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. Вип. 4 (81). 2021. С. 47-55.
2. Трубочанінов С.В. Місто-фортеця/Глюстрований нарис. (польськ.) К-П: Оіюм, 2004. 12 с.
3. Пагор В.В. Битви за Кам'янець: public history. К-П: Видавець Панкова А.С., 2020. 154 с.
4. Расцупкін О.І., Трубочанінов С.В. Кам'янець на Поділлі. К-П: ФОП Сисин Я.І., 2017. 172 с.
5. Пламеницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. К-П: АБЕТКА, 2005. 251 с.
6. Кам'янець-Подільський, Хотин, Меджибіж. Туристична карта. К.: ТОВ ВМК «Ортелій», 2011.
7. Майданюк А. Дітям про Кам'янець/Аніма Майданюк. Кам'янець-Подільський: В-во Абетка, ФОП Сисин Я.І. 2015. 44 с.
8. Кам'янець-Подільський - місто-музей (історія, культура, туризм). Туристична карта. Тернопіль: Наш Світ, 2015.
9. Юрков В., Юркова Г. 7 чудес Кам'янця на Поділлі (дійсність і легенди). Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д.Г., 2011. 56 с.

«ТЕХНІКО-ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ ВИРОБНИЦТВА» ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ (ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ)

В. О. Джаман, Я. В. Джаман

vasy_l_dzhaman@ukr.net, y.dzhaman@chnu.edu.ua

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
м. Чернівці, Україна*

Розглянуто значимість курсу «Техніко-економічні основи виробництва» в освітніх програмах «Географія» та «Регіональний розвиток і просторове планування». Зазначено про важливість знань